

APORIJE NEUSPELE MODERNIZACIJE U PRVOJ I DRUGOJ JUGOSLAVIJI¹

*APSTRAKT: Neuspela modernizacija i time uslovljeno konflikt-
no društvo i nedovršena država – krucijalni su problemi koji su
u prvoj Jugoslaviji rešavani u okviru modela primitivnog, au-
toritarnog kapitalizma, a u drugoj u okviru etatističkog socija-
lizma. U oba slučaja bezuspešno, tako da su obe Jugoslavije*

¹ Tekst je nastao kao odgovor na kritičke primedbe koje mi je dr Mira Bogdanović uputila u svom referatu „Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku” (objavljenom u Zborniku Instituta za noviju istoriju Srbije: *Srbija u modernizacijskim procesima*, Beograd, 1994, str. 35-38), koji je prezentovan na istoimenom naučnom skupu u Beogradu, 19-21. septembra 1994. godine. U okviru svoga referata, u „Teorijsko-metodološkim napomenama”, dr Mira Bogdanović upozorava na to da teorije modernizacije imaju ograničenu vrednost i mogu da odvedu u shematizam (str. 36). Kao „svež i karakterističan primer takvog odnosa” ona navodi moj intervju nedeljniku *Vreme*, Beograd, 5. jula 1993 (str. 36-38).

Ja sam, naravno, polaskan pažljivim čitanjem mog intervjuja, kao i značajem i dalekosežnim teorijsko-metodološkim zaključcima koje je dr Mira Bogdanović izvukla iz desetak redova koje sam izrekao o modernizaciji u pomenutom intervjuu. Doduše, bio bih srećniji da je dr Mira Bogdanović pročitala moju knjigu *Osvajanje demokratije* (izd. „Draganić”, Beograd, 1993), koja je bila povod za intervju i u kojoj su moje teze o modernizaciji na celovitiji i primereniji način izložene. To bi, svakako, bilo teorijski plodotvornije i metodološki korektnije. Ovako, desilo se da kritika dr Mire Bogdanović, zapravo, ne dotiče moje stanovište. Prvo, kritikovano stanovište na str. 37, drugi pasus, stanovište je Ralfa Darendorfa iz 1990. godine (Ralf Dahrendorf, *Betrachtungen über die Revolution in Europa*, Deutsche Verlags-Anstalt GmbH, Stuttgart, 1990), a ne „zabluda iz pedesetih godina”, kako to tvrdi dr Bogdanović. Jer, on je autor teze o „modernizaciji bez modernosti” u realsocijalističkim zemljama. Drugo, čini mi se da je predmet kritike dr Mire Bogdanović ne moje stanovište o modernizaciji već ono što je ona implicate u njega učitala. Štaviše, naslućujem iz celine njenog referata da su naša shvatanja problema modernizacije u Jugoslaviji u osnovi podudarna. Stoga nalazim da je najcelishodnije da u ovom obliku prezentujem svoje stanovište o neuspeloj modernizaciji u prvoj i drugoj Jugoslaviji u nadi da će tako biti otklonjeni eventualni nesporazumi.

primer tradicionalnog društva. koje spontano teži patrimonijalnoj, monocentričnoj zajednici. sa dominacijom političke vlasti. Kriza i slom druge Jugoslavije posledica su. između ostalog, neuspele modernizacije i nepotpune modernosti. Reč je o „modernizaciji bez modernosti“ (R. Darendorf). jer su suspendovana dva ključna faktora zapadne modernizacije: građanin i preduzetnik.

Na manifestnom planu i deklarativno, prva i druga Jugoslavija su se temeljile na četiri statička stuba: prvo, na ekonomsko-socijalnoj modernizaciji; drugo, na izgradnji moderne i stabilne države i političke zajednice; treće, na etničkom, verskom i kulturnom pluralizmu; četvrto, na podršci spoljašnjih sila. Tvorcima prve i druge Jugoslavije činilo se da se, uprkos rovitom balkanskom tlu, na tim uporišnim tačkama može podići čvrsta, stabilna i relativno dugotrajna državna tvorevina. Međutim, obeshrabrujuće tragična iskustva sloma prve Jugoslavije 1941. i druge Jugoslavije 1991. godine jasno su razotkrila pukotine u toj „statici“, nepomirljiva protivrečja i antagonizme usled kojih se Jugoslavija kao država dva puta u XX veku rušila kao kula od karata. Zbog tih razloga, pomenute četiri tačke oslonca Jugoslavije prikazuju se, zapravo, kao četiri aporije koje su u XX veku bezuspešno rešavane ponoću jugoslovenske formule. U ovom radu se razmatraju aporije neuspele modernizacije.

Pojam modernizacije

U najširem smislu, modernizacija označava strukturalno-organizacione promene i razvojne tendencije kojima se društveni razvitak usmerava ka formiranju jednog tipa globalnog društva. Modernizacija je u biti i intencionalno suprotna „tradicionalizmu“ shvaćenom kao privrženost i zatvorenost u ustaljene norme, obrasce ponašanja i institucije. Definisanje pojma modernizacije nailazi na gotovo nesavladive teškoće, jer ona „pre znači katalog stvari nego pojam”.² Stoga će kao polazište ove analize poslužiti jedna od deskriptivnih definicija pojma modernizacije, koja pod modernizacijom podrazumeva „proces usmeravane promene preko koje neka nacija postiže ekonomski rast, politički razvitak i samostalnost, odnosno društvenu obnovu zasnovanu na načelima jedinstva, povećavanja sloboda i zadovoljavanja bazičnih potreba. Načela društvene obnove su izražena preko individualnih i od grupa kumuliranih učinaka, posredstvom kratkotrajnih revolucionarnih metoda,

² A. Inkeles and D. H. Smith. *Becoming Modernization*, 1974, p. 15. cit. prema Miodrag Ranković. „Modernizacija”. *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd 1993. str. 695.

ali i preko dugoročnog usaglašavanja i demokratske saradnje. Modelom se naglašavaju individualna samostalnost i rast zajednice”.³

Modernizacija na planu globalnog društva obuhvata dinamičke veze niza društvenih promena na bazi industrijalizacije i socijalne diferencijacije. Glavni pravac tih promena je prelazak (tranzicija) od predindustrijskog, tradicionalnog ka industrijskom, „modernom” društvu. Ideal-tipski posmatrano, modernizacija obuhvata sledeće posebne procese i prateće pojave: a) diferencijaciju i racionalizaciju posebnih oblasti društvenog života; b) jačanje robne privrede i univerzalizaciju tržišta i novca; c) otvoren stratifikacijski sistem i visok stepen pokretljivosti; d) povećan uticaj i uloga birokratije i birokratizma u Veberovom smislu; e) opadanje uticaja religije; f) smanjenje broja članova porodice; izdvajanje obrazovanja kao posebne delatnosti; g) brojno uvećavanje visokih škola i univerziteta; h) porast zanimanja i sve užih specijalizacija; i) grupno-profesionalno zatvaranje; j) individualizam i postojanje autonomije socijalnih grupa.⁴

Pored ovog globalnog plana, moguće je razlikovati modernizacijske procese u različitim užim oblastima globalnog društva (npr. „politička modernizacija”, ekonomska, obrazovna, „modernizacija nerazvijenih”, „socijalistička modernizacija” i sl.) U ovoj analizi optiku ću usmeriti na probleme modernizacije u Jugoslaviji. No, budući da je reč o društvu sa političkom naddeterminantom, logično je da će težište biti na *političkoj modernizaciji* shvaćenju kao „politički razvitak”, „promene političkog sistema”. Kao elementi-indikatora teorijsko-istraživačkog modela političke modernizacije u literaturi se najčešće navode sledeći: a) efikasnost političkog sistema u ostvarivanju postavljenih ciljeva; b) redovna smena političkih elita; c) demokratizacija društvenog života; d) stalno pojačavanje političke mobilizacije; e) kontrola i racionalizacija „političkog prostora”; f) stručnost rukovodeće kadrovske

3 Baidya Nath Vorma. *The Sociology of Politics of Development*. Routledge and Kegan Paul. London 1980. p. 15.

4 Up. *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd. 1982. str. 372. Po Danielu Lermoru, „Modernizacija se prepoznaje na osnovi više varijabli-pokazatelja. Kad je reč o ekonomskom razvoju onda su to rast autputa; npr. industrijalizacije, urbanizacije, nacionalnog dohotka, te dohotka per capita: U traganju za modelom dovoljno obuhvatnim da uoči kretanje „od rastućeg učinka” do „autarhičnog rasta”. sociolozi su ovim varijablama dodali prosvetiteljsku dimenziju školovanosti i pismenosti stanovništva te mogućnosti prihvatanja medijskih poruka; politolozi dodadoše varijablu merljivu stepenom moći participacije, članstva u političkim strankama i glasanju; psiholozi su dodali unakrsnu varijablu personaliteta (koja je, kako je uobičajeno, shvaćana kao eksplanatorna varijabla za koju ostale varijable služe kao eksplanatori ponašanja merenog merom autoritarnosti, uživanja u model i zadovoljenja potreba). Antropolozi obogatiše ovaj opšti model tako što su ga povezali za lokalno-vremensku varijantu – onu raznolikih kultura, koje oblikuju varijante ponašanja koje su usadjene u naš „zajednički humaniter”. Daniel Lerner: „The Modernization”; u: *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 10: 387-394.

strukture i njena upućenost na nova dostignuća; g) diferencijacija i specijalizacija političkih uloga; h) „empatička spremnost” i drugo.⁵

Formula primitivno-autoritarnog kapitalizma

Prva Jugoslavija je nastala u socio-ekonomskom ambijentu tipičnom za predindustrijsko društvo polufeudalnog tipa. Ekonomska nerazvijenost i siromaštvo (nacionalni dohodak od 60 dolara po stanovniku), arhaičnost ekonomske i socijalne strukture, svrstavali su Jugoslaviju u red najsiromašnijih i najzaostalijih zemalja Evrope dvadesetih godina. Reč je o tipično predmodernom društvu čija su bitna obeležja: a) ruralna osnova privrede i društvene strukture; b) arhaična ekonomska i socijalna struktura (agrarna privreda sa dominantnim seoskim stanovništvom koje je raslo od 9,2 miliona 1921, na 11,5 miliona 1938. godine, na 74% od ukupnog stanovništva); c) zatvoren stratifikacioni sistem i nizak stepen pokretljivosti; d) nepostojanje autonomije socijalnih i profesionalnih grupa; e) antiindividualistička svest; f) visok stepen socijalne konfliktnosti, ekstremizma i netolerancije; g) dominacija patrijarhalne porodice sa velikim brojem članova; h) preovlađujuća patrijarhalna kultura i hijerarhijski obrazac vrednosti; i) veliki uticaj religije; j) visok procenat nepismenog i elementarno neobrazovnog stanovništva; k) težnja ka patrimonijalnoj zajednici kao obliku socijalne integracije.

Suočena s tim problemima tipičnog predindustrijskog društva polufeudalnog tipa, prva Jugoslavija je kao cilj svog razvitka postavila zapadnoevropski „liberalistički” model modernizacije. Taj cilj je nastojala da ostvari oslanjanjem na formulu *primitivno-autoritarnog kapitalizma*. Zahvaljujući tome ostvareni su prvi koraci ka modernizaciji društva: otvaranje procesa industrijalizacije uvođenjem mašinske proizvodnje (uključujući mehanizaciju transporta i poljoprivrede) u ekonomsku strukturu društva. To je dovelo do niza dubokih promena u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva: stvaranja pokretljive radne snage, ubrzanog razvoja društvene, a posebno tehničke podela rada, pojave i postepenog razvitka kvalifikovanog radništva, koncentracije finansijskih sredstava, rasta stanovništva i njegovog usmeravanja ka gradovima, postepene transformacije patrijarhalne porodice i sl.

Procesi modernizacije u prvoj Jugoslaviji vrlo rano su poprimili neujednačen i neravnomeran karakter. Jer dok je duboku ukorenjenost nalazila u severnim i zapadnim delovima zemlje (u Sloveniji i Hrvatskoj), podstičući njihov ubrzani razvoj, modernizacija je tek ovlaš doticala, ili zaobilazila, zaostali jug zemlje. Na taj način, uprkos političkoj prevlasti srpske elite, došlo je do ubrzanog ekonomskog razvitka slovenačke i hrvatske buržoazije. Dok je u celoj zemlji od industrije i zanatstva živelo oko 10% radne

5 Vidi: Miodrag Ranković. „Modernizacija”, op.cit. str. 695.

snage, u Sloveniji je taj napredni sektor obuhvatao dvostruko više – 22%, a u Hrvatskoj – 18%.

Uprkos protivrečjima i neravnomernosti, modernizacija je u moru zaostalosti ipak razvila pojedina industrijska ostrva i omogućila izvestan ekonomski uspon, koji je veći ako se meri sa izuzetnim razaranjem privrednih potencijala tokom Prvog svetskog rata, posebno u Srbiji. Kraljevina Jugoslavija je relativno lakše podnela veliku ekonomsku krizu tridesetih godina od mnogih evropskih, ekonomski moćnijih država; ostala je do kraja u krugu zemalja sa jakom konvertibilnom valutom.

Prva Jugoslavija je u svojoj borbi za opstanak i modernizaciju bila izložena dvostrukim pritiscima – unutrašnje strukturne nestabilnosti, ali i pritiscima krajnje nestabilnog evropskog poretka. Njihova sprega i vjor Drugog svetskog rata potpuno će osujetiti procese modernizacije i anulirati njene početne rezultate.

Formula etatističkog socijalizma

Jugoslavija se ubraja u zemlje koje su tokom Drugog svetskog rata pretrpele najveća materijalna i ljudska razaranja. Ona je iz rata izašla sa gotovo potpuno razorenim privrednim kapacitetima i kao jedna od najvećih ljudskih grobnica u modernoj istoriji. U takvim okolnostima i na temeljima predindustrijskog društva formirana je druga Jugoslavija. Njen prioritetni zadatak je bio obnova zemlje i modernizacija. Taj zadatak ona je nastojala da reši ne pomoću stare formule primitivno-autoritarnog kapitalizma, već pomoću tada veoma popularne i, činilo se, plodotvorne formule *etatističkog socijalizma*. Oslanjajući se na moćne poluge državno-partijskog aparata, etatistički socijalizam je težio „brzom maršu kroz istoriju”, tj. ekspresnoj industrijalizaciji i ubrzanju modernizaciji društva. Zahvaljujući tome, druga Jugoslavija je u relativno kratkom razdoblju od kraja četrdesetih do sedamdesetih godina ostvarila izvanredne rezultate u materijalnom, ekonomskom i kulturnom razvoju i svrstala se u red srednje razvijenih zemalja. O tome svedoči i stopa privrednog rasta, koja je u to vreme jedna od najviših u svetu – 13% (dok je u Francuskoj bila 5,2%). Industrijska proizvodnja u odnosu na predratnu porasla je pet puta, proizvodnja sredstava za rad više od 20 puta, a proizvodnja električne energije 25 puta.

Ubrzani ekonomski razvoj i industrijalizacija usloveli su velike promene u socijalno-ekonomskoj strukturi. Procenat poljoprivrednog stanovništva u 1938. godini iznosio je oko 75%, a do 1948. godine smanjen je na 67%. Prema popisu iz 1961. godine, poljoprivredno stanovništvo svedeno je na 50%, 1978. na 33%, a 1984. na 28%. Nepoljoprivredno stanovništvo se bavilo prvenstveno industrijom i rudarstvom u kojima je 1976. godine bilo zaposleno 1,886.700 radnika. Radnička klasa je od predratnog marginalnog sloja od 5 do 6% izrasla u moćnu socijalnu snagu zemlje, čineći krajem šezdesetih

godina 25% do 30% aktivnog stanovništva. U društvenom sektoru bilo je 1947. godine zaposleno 1,167.000, a 1978. godine – 5,200.000.

U tom periodu nepismeno stanovništvo među starijima od 10 godina je u stalnom padu: 1931. godine -45,2%, 1948. godine – 25,4%, 1971. taj procenat je opao na 15%. Veliki napredak je postignut i u pogledu unapređivanja i povećanja školskih kvalifikacija stanovništva. Godine 1971. bez školske spremne ili sa 1-3 razreda škole bilo je 24,3% (1953. godine – 42,3%); sa završenom osnovnom školom 15,1% (1953. godine -66,6%); a sa višom ili visokom 2,8% (1953. godine – 0,6%). Intelktualni sloj se povećao sa 80.000 na 600.000.

Te promene su praćene neprestanim procesom urbanizacije (koncentracije stanovništva u gradovima), raspadom patrijarhalne porodice i uopšte slabljenjem porodičnih veza, sekularizacijom, rastom standarda, razvojem sistema školstva. Takav industrijski skok preobrazio je lik zemlje, smanjio distancu prema industrijskom društvu, otvorio perspektive razvoja Jugoslavije u krugu srednje razvijenih zemalja.

Teorijski posmatrano, jedan od najplodotvornijih konceptualnih okvira za razumevanje tog etatičkog tipa modernizacije (i realsocijalističkih društava uopšte) je onaj koji prirodu i karakter tih društava objašnjava na tragu Baroove paradigme o „protosocijalističkoj prirodi realsocijalizma” i Altfaterovom modelu „realsocijalizma kao tipa društva sa efikasnim nadoknadivanjem industrijalizacije”. „U ovom modelu sadržani su svi sastavni delovi realnog socijalizma: racionalizacija i modernizacija, u smislu razvoja proizvodnih snaga zarad povećanja društvenog bogatstva kao programa, podržavljenje sredstava za proizvodnju kao baze moći, radnička klasa kao subjekt projekta ”socijalizam”, pod vodstvom organizacije u obliku partije. Ekonomska reprodukcija se postiže centralnim planiranjem s pomenutim ciljem; maksimalnim i, stoga, redovno kampanjskim mobilisanjem svih društvenih snaga”.⁶

Zajednički imenitelj realsocijalističkih društava je ipak neuspela modernizacija i njome uslovljena neotradicionalna struktura društva. Stoga je u pravu Ralf Dahrendorf kada smisao „smelog ruskog eksperimenta 1917” sažima u tezi da je reč o *modernizaciji bez modernosti*, zato što su suspendovana dva ključna faktora ”zapadne modernizacije; politička participacija i ekonomska lična inicijativa, građanin i preduzetnik”.⁷

6 Elmda Altkater, „Socijalizam s one strane industrijske racionalnosti”, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, IC Komunist, Beograd 1985, str. 10. „Sigurno realni socijalizam nema mnoge od nedostataka formacije visokorazvijenog kapitalizma. Ali on ne rešava fundamentalne probleme, koji se tu u oskudici javljaju, sve dok ne čini ništa drugo sem što sprovodi neku vrstu nadoknadivanja industrijalizacije” (Isto, str. 23).

7 Ralf Dahrendorf, „Čudan kraj socijalizma”, *Književne novine*, Beograd 1. oktobra 1989.

(Real)socijalistička modernizacija se najčešće označava kao „dirigovana”, „autoritarna”, „modernizacija odozgo” i u biti predstavlja tzv. ubrzanu modernizaciju sa mnoštvom protivrečja između predgrađanskog i građanskog društva, autoritarnih i demokratskih tendencija i sa brojnim disproporcijama između tradicionalizma i modernosti. Ta modernizacija se ostvarivala u odsustvu i negaciji osnovnih obrazaca zapadne modernizacije, tako da se o njoj s razlogom govori kao o modernizaciji bez modernosti (vidi šemu 1). Stoga su to društva „nepotpune modernosti”. (A. Helerova). Naime, hronološki i po mnogim strukturnim elementima, ona pripadaju modernom društvu, ali nisu imala bitne pretpostavke za političku demokratiju i ekonomsku inicijativu. Kada su realsocijalističke zemlje uspele da u tegobnom procesu „prvobitne modernizacije” izgrade te pretpostavke, njihovi politički oblici su se raspali i transformisali kao što se u prirodi razvija proces metamorfoze od jajeta do zrele životinje (na primer, od larve do leptira).

U antinomijama neuspele modernizacije i neotradicionalne strukture društva sagorela je velika iluzija (čiji je rodonačelnik Marks) da se sistem liberterskih vrednosti koje je uključivao utopijski projekat komunizma može uspostaviti nezavisno od njegovih društveno-istorijskih pretpostavki. Štaviše, pokušaji da se liberalno-demokratsko društvo izgradi bez osnovnih pretpostavki građanskog društva represivno-ideološkim mehanizmima i sredstvima planske privrede završili su u totalitarizmu – teroru politike nad ekonomijom, partijske države nad društvom.

Ali to nije jedino zlo neuspele modernizacije u socijalističkim zemljama. Mnogo veći problemi proizilaze iz činjenice da je realsocijalistička modernizacija zaustavljena na nivou koji ne omogućuje bezbolnu tranziciju iz starog (autoritarnog) u novi (demokratski) poredak. Jer nestabilno, trusno tlo ovih zemalja i dalje je izloženo dejstvu moćnih tektonskih sila koje izbijaju vulkanskom snagom iz velikih dubina (ne samo predmodernog i predgrađanskog već i precivilizacijskog doba). Zato ne treba da iznenaduje što su na površini zbivanja u nizu postkomunističkih zemalja vidljivi nanosi i relikti davno minulih epoha: predgrađanska eksploatacija i dominacija, etnički i verski ratovi, varvarstvo i genocid.

Šema 1: TIPOVI MODERNIZACIJE

Tip zapadne modernizacije	Tip realsocijalističke modernizacije
jačanje robne privrede	planska privreda
slobodno delovanje tržišta	anuliranje zakona tržišta
privatna svojina	državna
tržišna konkurencija	dogovorna ekonomija
autonomija i slobodno delovanje privrednih subjekata	državno-partijski aparat – nosilac privredne delatnosti
efikasna ekonomija	dirigovana ekonomija

Tip zapadne modernizacije	Tip realsocijalističke modernizacije
privatno preduzetništvo	strukturni centralizam
razvijeno građansko društvo	monocentrični
građanin – politički subjekt	podanik
autonomija i funkcionalna diferencijacija društva	negacija autonomije i dominacija kolektiviteta (države)
politički pluralizam	jednopartijski monizam
pravna država i vladavina prava	partijska država
ubrzani društveno-ekonomski razvoj sa povremenim krizama	uspon u početnim i sunovrat u završnim fazama privrednog i društvenog razvoja

Osujećena modernizacija

Proces ubrzane modernizacije nije tekao pravolinijski, jednosmernom i uzlaznom linijom. U tom istom procesu delovali su brojni faktori sa dejstvom suprotnim generalnom trendu industrijalizacije i modernizacije. Pod dejstvom tih faktora period uspona druge Jugoslavije smeniće, počevši od sedamdesetih godina, period opadanja i zaustavljanja rasta koji će se osamdesetih godina sunovratiti u svekoliku krizu i agoniju jugoslovenskog društva.

Ekonomsko-socijalni indikatori sunovrata Jugoslavije od sredine sedamdesetih do kraja osamdesetih godina su poražavajući. Ti indikatori ucrtavaju jasnu krivulju sunovrata na mapi ekonomsko-socijalnog položaja Jugoslavije u svetu. Stopa rasta industrijske proizvodnje 1953-1965. iznosi oko 13% godišnje, 1972-1981. upola je manja – 6,7%. Realni prosečni lični dohodak je već 1983. godine vraćen na nivo od 1970, da bi se zatim još brže smanjivao. Učešće Jugoslavije u svetskom društvenom bruto-proizvodu 1976. godine iznosio je 0,066, a 1988. – 0,036, tj. prepolovljeno je. Slično je i sa učešćem Jugoslavije u svetskim investicijama (smanjenje od 0,087 – 1980. godine na 0,062 – 1988) i u svetskom izvozu (smanjenje od 0,067 – 1980. na 0,048 – 1988). Indeks društvenog bruto-proizvoda je opao sa 110,1 – 1976. godine na 72,6 – 1988; učešće u ličnoj potrošnji sveta se prepolovilo (1980. – 0,060, a 1988. svega 0,031). Pored toga je krajem osamdesetih godina trocifrena inflacija poprimila razorna obeležja, broj nezaposlenih se popeo na dva miliona, ubrzan je egzodus visokoobrazovanog i stručnog kadra.⁸

Krivulja socijalno-ekonomskog sunovrata ipak je najizrazitija u ekonomskom opadanju društvenog bruto-proizvoda po glavi stanovnika, u strmoglavom padu većine stanovništva u bedu i siromaštvo. U nedostatku

8 Up. Miroslav Pečujlić. „U začaranom krugu politike“, u: *Radanje javnog mnjenja i političkih stranaka*, Institut za političke studije, Beograd 1992. str. 41.

podataka za druge republike SFRJ, pogledajmo kako ta slika sunovrata izgleda u Srbiji.

Društveni bruto-proizvod po glavi stanovnika u Srbiji manji je u realnom iznosu u 1992. godini za 46% prema 1988. godini, u 1993. godini 30-35% u odnosu na 1988. godinu. Srbija je 1989. godine imala 22225 dolara DBP po glavi stanovnika; među 128 zemalja koje prati Svetska banka bila je na 77. mestu, u grupi više srednje dohodovnih zemalja. Uzimajući realno kretanje društvenog proizvoda 1990-1992. godine, može se aproksimativno računati da je DBP po glavi stanovnika Srbije pao na 1200 dolara, čime je Srbija došla na granicu prelaza u nisko dohodovne zemlje. Podaci iz 1993. godine govore o daljem padu privredne delatnosti sa tendencijom pada od oko 30%. Procenjuje se da je u 1993. godini Srbija ostvarila dohodak od oko 600-650 dolara, što je ispod proseka niže srednje dohodovnih zemalja, čime bi se definitivno svrstala u krug 40 najnerazvijenijih zemalja u svetu.⁹

U 1993. godini u Srbiji je registrovano oko 700.000 nezaposlenih, a na prinudnom odmoru je bilo 1.000.000 - 1.500.000 zaposlenih. Realna kupovna moć plata i penzija strmoglavo je opadala. U pogledu ličnih dohoda zaposlenih, tendencije su krajnje nepovoljne. Naime, primanja zaposlenih su u 1992. godini bila 40% realne vrednosti 1989. godine, sa tendencijom daljeg pada. Početkom 1993. godine prosečni lični dohodak je pao ispod 100 DEM, sa tendencijom daljeg pada,¹⁰ tako da se realna vrednost plata i penzija prepоловила u odnosu na 1992, kada se to približno dogodilo.

Ta krajnje nepovoljna privredna kretanja rezimiraju se u bedi i siromaštvu koje pogada sve širi krug stanovništva, jer 80% živi na granici siromaštva ili ispod nje. Naime, „stopa siromaštva (procenat siromaštva) penje se na neverovatnih 80% nezaposlenih i zaposlenih koji su na prinudnom odmoru, 90% penzionera, korisnika socijalne zaštite, 60% zaposlenih koji rade, ali ne mogu platama da pokriju minimalne troškove života, ostarela poljoprivredna domaćinstva; naravno, tim kategorijama pripadaju i lica koja su izdržavana. Najveći deo tog stanovništva skoncentrisan je u gradovima, pa je procenat siromašnih u gradovima još veći. Na nivou minimalne egzistencije ili ispod tog nivoa živi oko 30% stanovništva. Naravno, to su aproksimativni računi; nisu rezultat temeljnog istraživanja, ali su približni realnim ciframa. Dakle, samo oko 1.800.000 lica je van sfere siromaštva, u čemu, procenjuje se, ima oko 700.000 profitera”.¹¹

Galopirajuća inflacija, čija je godišnja stopa dostigla 1993. godine 1.000.000%, još više pogoršava ogromnu socijalnu bedu. Jer, inflacija vrši

9 Vidi: Berislav Šefer. „Preraspodela siromaštva”, *Republika*. Beograd br. 64. 1993. str. 10.

10 Aprilska prosečna plata imala je kupovnu snagu od oko 40 dolara. ili 60 DEM.

11 Berislav Šefer. „Preraspodela siromaštva”, op. cit. str. 10.

novu preraspodelu na štetu većine, dakle siromašnih, a u korist malog broja veoma bogatih.

Ukoliko ovome dodamo i činjenicu da je iz Srbije u periodu 1991-1994. godine emigriralo više od 200.000 ljudi (uglavnom mladih, kvalifikovanih i privredno najsposobnijih) i da su privreda i društvo opterećeni sa oko 500.000 izbeglica, utoliko je mogućnost privrednog kolapsa i socijalno-političkog beznada sasvim realna.

Ekonomske teškoće i socijalni nazadak otpočeli su daleko pre devedesetih godina i pre sankcija kao rezultat prilika u zemlji i posledica tadašnjeg ekonomskog i političkog sistema. Međunarodne sankcije, koje su 1992. godine nametnute SR Jugoslaviji zbog rata u Bosni, samo su produbile, zaoštrile i ubrzale sva negativna kretanja. Da je to tako potvrđuje činjenica da je slična situacija i u ostalim republikama (osim delimično u Sloveniji) bivše Jugoslavije.

Kako i zašto se to zbililo? Zašto su u drugoj, slično kao i u prvoj Jugoslaviji, osujećeni procesi modernizacije, te su novim ratnim pustošenjem njeni narodi ponovo vraćeni na početak industrijalizacije?

Tri su ključna razloga te istorijske involucije i civilizacijskog sunovrata. Prvo, dominacija politike nad ekonomijom i svim segmentima društva imala je i svoje naličje (anuliranje autonomije privrednih subjekata i slobodnog delovanja zakona tržišta; kadrovski monopol i negativna selekcija kadrova, marginalizovanje nauke, voluntarizam i iracionalnost u raspodeli viška vrednosti). Drugo, razlaganje centralizovanog državnog monopola sedamdesetih godina vodilo je širokoj decentralizaciji koja se, u nedostatku kohezivnog faktora, izrodila u dezintegraciju. Jugoslavija se pretvorila u brod bez krme, sa šest komandnih mostova koji su krmanili ka sve različitijim i udaljenijim ciljevima. I treće, pored tih unutrašnjih faktora, bitan uzrok krize i agonije Jugoslavije nalazi se u vladajućem svetskom poretku koji mehanizmima strukturalnog vezivanja (tehnologijom, finansijskim i industrijskim kapitalom) i stvarnog podređivanja privreda nerazvijenih zemalja uvlači te zemlje u svoj razorni krug i blokira njihov razvoj.

Stranputice političke modernizacije

Uprkos veoma značajnim političkim promenama početkom devedesetih godina u Srbiji, vodeće političke stranke, insistirajući na suverenosti, naciji, veri, patriotizmu – ostaju i dalje u kaljuzi predgradanskog društva, zarobljene neapsolviranim domaćim zadacima moderne istorije. U savladavanju tih zadataka Srbija se suočava sa nepremostivim teškoćama koje se rezimiraju u ključnoj antinomiji njenog političkog sistema: između formalne građanske suverenosti i njene nacionalno-plebiscitarne sadržine – nacionalne suverenosti. Iza formalno demokratske ustavne fasade („Republika Srbija je demokratska država svih građana koji u njoj žive, zasnovana na slobodama

i pravima čoveka i građanina, na vladavini prava i socijalnoj pravdi")¹² krije se stvarni identitet Srbije kao nacionalno-plebiscitarne zajednice sa rastućim elementima autoritarnog populizma i totalitarizma.

U nedostatku elementarnih pretpostavki za demokratsku konstituciju društva, u Srbiji je na delu kvazipluralizam i simulovani parlamentarizam. Budući da se još nalazi u pretpolitičkom stanju, Srbija danas mukotrпно rešava tek prethodna pitanja iz lekcije o modernoj političkoj istoriji: kako da se vladajuće grupe podvrgnu kontroli i da se povremeno smenjuju mirnim putem, slobodnim višestranačkim izborima. Demokratiji su isto toliko potrebni oni koji vode kao i oni koji staju na put pogrešnoj politici i aroganciji vlasti. Jer, demokratija je oblik političkog režima, a ne euforični izliv emocija narodnih masa. Demagoške iluzije o „dogadanju naroda” i „sva vlast narodu” uvek su išle naruku uzurpatorima i novim monopolima.

Istorijsko-komparativna iskustva tranzicije iz autoritarnog u demokratski poredak iz nedavne prošlosti (u Grčkoj, Španiji i Portugalu), ukazala su na ključne karike u lancu demokratske institucionalizacije ovih društava: politički pluralizam, višestranački izbori, parlamentarizam, podela vlasti, ustavna garancija ljudskih prava. Uvodeći u politički život i formalno-pravno uobličavajući ove institucije, većina postkomunističkih zemalja je brzo obukla ustavno-pravno ruho moderne demokratije. One su se konstituisale na principu primata ljudskih prava sa klasičnim proceduralno-pravno institucionalizovanim političkim procesom, koji se u teoriji označava kao ustavna demokratija. Međutim, njihova sadržina i demokratska funkcionalnost su, po pravilu, u suprotnosti sa demokratskom formom, a efekti su često kontraproduktivni. Tako su, na primer, *demokratizacija i pluralizam u postjugoslovenskim državama krenuli stranputicom* i doživeli dijabolički epilog: izrođavanje političkog pluralizma u trojanskog konja iz kojeg su kao iz Pandorine kutije izašla sva balkanska zla. Razlog tome je, pre svega, u činjenici da ta društva nisu imala osnovne društveno-ekonomske pretpostavke demokratskog pluralizma i parlamentarizma. Jer to su društva duboko ukorenjenih pretpolitičkih (najčešće nacionalnih) podela koje su strukturna determinanta celine društvenih odnosa.

U nedostatku tih pretpostavki, u njima je na delu prirodni kvazipluralizam i simulovani parlamentarizam koji neizbežno klize u neki novi totalitarizam i predstavljaju nepremostivu prepreku za uspostavljanje stabilne demokratije. U tom smislu Srbija i SR Jugoslavija predstavljaju primer političkih sistema iza čije se liberalno-demokratske fasade krije stvarni identitet nacionalno-plebiscitarne zajednice sa rastućim elementima autoritarnog populizma i totalitarizma. U njima je raskorak između zvanične ustavno-političke retorike sve veći, jaz između vlasti i opozicije sve dublji.

12 Ustav Republike Srbije, čl. 1.

kompromis i primarni društveni konsenzus sve dalji. Time se u uslovima socijalno-političkih tenzija (izazvanih ratom, osiromašenjem i sankcijama OUN), sužavaju mogućnosti istinske demokratizacije, a rastu izgledi i perspektive nacional-populističkih snaga i njihove diktature.

Danas je sasvim izvesno da od uspeha u savladavanju neapsolviranih zadataka modernizacije i postavljanju pretpostavki za ostvarivanje univerzalnih ljudskih prava, demokratskog pluralizma i parlamentarizma zavisi da li ćemo se približiti modernom demokratskom društvu sa više slobode, demokratije i kvalitetnijeg načina života; ili ćemo se definitivno sunovratiti u pretpolitičko stanje istočnjačkog despotizma, ili, u „boljem” slučaju, na antiistorijski hod po mukama koji se prvenstveno oslanja na nacionalizam kao osnovnu legitimaciju i političku tehnologiju. Ali, u uslovima kada su u „balkanskoj krčmi” pogašena svetla i na sve strane sevaju noževi, kada su sile balkanskog zla pokuljale iz boca i otpočele svoj bestijalni ples, preteći da nas magmom mržnje i bola definitivno zbrišu sa lica zemlje – naša sudbina, ipak, najpre zavisi od borbe protiv zla. Ako već ne možemo da iskorenimo zlo, da stvorimo život bez zla, možemo bar da takvom životu težimo, time što ćemo: a) zlo staviti pod kontrolu demokratskih ustanova i b) nastojati da obuzdamo zlo u sebi samima. „Zato je dobro da svako od nas obuzda u sebi zlo, jer na taj način doprinosi njegovom obuzdavanju u zajednici. To je jedan od puteva ka podnošljivijem životu” (L.Kolakovski). Ovim nužnim uslovima obuzdavanja zla valja dodati još jedno upozorenje: „Sve što je neophodno da snage zla osvoje svet jeste da dobri ljudi ne čine ništa” (E.Berk). Na taj način mogli bismo spokojnije da gledamo u budućnost uvereni da zlo, nasilje i prevara ne mogu trajno vladati svetom.

* * *

Osnovni razlozi neuspeha reformi i prevladavanja kriza u socijalističkim zemljama proizilaze iz prirode tih društava, odnosno iz *aporije neuspele modernizacije i „nepotpune modernosti”* (A.Helerova). Reč je o „modernizaciji bez modernosti” (R.Darendorf), jer su suspendovana dva ključna faktora zapadne modernizacije: građanin i preduzetnik. Otuda osnovni problemi postkomunizma proizilaze iz činjenice da je realsocijalistička modernizacija zaustavljena na nivou koji ne omogućuje bezbolnu tranziciju iz autoritarnog u demokratski poredak. Jer nestabilno, trusno tlo ovih zemalja još je izloženo dejstvu moćnih tektonskih sila koje izbijaju vulkanskom snagom iz velikih dubina ne samo predmodernog i predgrađanskog već i pretpolitičkog doba. Zato se sa mnogo rezignacije može zaključiti: na Istoku ništa novo! Uprkos zaglušujućoj buci i velikim očekivanjima od „revolucije u Evropi 1989”, iz centralnoistočne Evrope nije došla nijedna nova ideja niti nova civilizacijska alternativa. Po svemu sudeći, to je još jedna revolucija

izneverenih nada, čiji je najveći domet „oslobodenje prostora za nadoknađiva-
nje propuštenog razvoja”.¹³

Neuspjeha modernizacija i time uslovljeno konfliktno, neintegrirano društvo i nedovršena država – krucijalni su problemi koji su u prvoj Jugoslaviji rešavani u okviru modela primitivnog, autoritarnog kapitalizma, a u drugoj u okviru etatističkog socijalizma. U oba slučaja bezuspešno, tako da su obe Jugoslavije primer tipično tradicionalnog, autoritarnog društva, koje spontano teži tzv. patrimonijalnoj, tipično monocentričnoj zajednici u kojoj je politička vlast tutor ekonomiji i svim segmentima društva. Uz to, na ovom balkanskom prostoru prožimaju se i sudaraju svetovi Istoka i Zapada, te je Jugoslavija nužno morala da bude multietnička, multiverska i multikulturna zajednica. Određenih integrativnih sila u njenom biću je bilo, ali se pokazalo da su sile dezintegracije odnosile prevagu prilikom određenih konstelacija unutrašnjih i međunarodnih snaga.

Summary

APORIAS OF UNSUCCESSFUL MODERNIZATION IN THE FIRST AND SECOND YUGOSLAVIA

The paper reviews the reasons of unsuccessful modernization in the first and second Yugoslavia. After terminological definition of modernization, the author analyzes two models of modernization (primitive-authoritarian capitalism and statist socialism) and results of their implementation in Yugoslavia. Unsuccessful modernization and the resultant conflicting, unintegrated society and uncompleted state, were crucial problems which in the first Yugoslavia were resolved within the model of primitive, authoritarian capitalism, and in the second Yugoslavia within statist socialism. The results in both cases were unsuccessful, so that both Yugoslavias were the example of typically traditional society which spontaneously tends to so-called patrimonial, typically monocentric community, with supremacy of political authority.

The main reasons for the crisis and collapse of real-socialism result from the nature of these societies, i.e. from the aporias of unsuccessful modernization and “incomplete modernization” (A. Helerova). It was “modernization without modernity” (R. Darendorf), because two key factors of Western modernization – citizen and entrepreneur – have been suspended. Therefore, the main problems of post-communism arise from the fact that real-socialist modernization was stopped at the level which does not render possible painless transition from authoritarian into the democratic order. For, unstable soil of these countries is still susceptible to the effect of powerful tectonic forces that erupt with volcanic force from the depths of not only pre-modern and pre-bourgeois but also of pre-political era. That is why one may conclude with much resignation: nothing new in the East! In spite of deafening noise and great expectations from “revolutions in Europe in 1989”, no new idea, no new alternative civilization came from Central-Eastern Europe. In all likelihood, that is another revolution of deceived hopes, whose main achievement is “clearing space to make up for the missed development” (J. Habermas).

13 Jürgen Habermas. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt/Main. 1990. str. 180.